

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 340.134:342.56

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Ірина ВЕРБА,

аспірант

Класичного приватного університету

SUMMARY

The article is devoted to the research of legislative regulation of access to justice, improvement of the system of its guarantees. There are a number of legislative instruments that are intended to give effect to the right to access to justice that therefore shape the content of sectoral national law. But, access to justice is more than improving an individual's access to courts or guaranteeing legal representation. Access to justice is a legislative concept with many nuances. The study shows that the main legal barriers to enhanced access to justice. Also, the propositions for legislation and judicial practice improvement are presented.

Key words: court, human rights, access to justice, legislative regulation, legal barriers of access to justice.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню законодавчого регулювання доступу до правосуддя та вдосконаленню системи його гарантій. Існує ряд законодавчих актів, які забезпечують реалізацію права на доступ до правосуддя і таким чином формують зміст галузевого національного законодавства. Але доступ до правосуддя – це не тільки поліпшення умов доступу громадян до судів або гарантування юридичного представництва. Доступ до правосуддя є багатоаспектним законодавчим поняттям. Дослідження розкриває основні правові перешкоди доступу до правосуддя, а також надає пропозиції щодо удосконалення законодавства та судової практики.

Ключові слова: суд, права людини, доступ до правосуддя, законодавче регулювання, правові перешкоди доступу до правосуддя.

Постановка проблеми. У контексті вдосконалення теоретичної моделі механізму захисту прав людини створення дієвої системи судового захисту прав фізичних та юридичних осіб та прискорення реалізації судової реформи в Україні потребують дослідження питань законодавчого забезпечення права особи на доступ до правосуддя. Закони, що забезпечують право на доступ до правосуддя, несистематизовані, що перешкоджає розвитку відповідних суспільних відносин. Особа, чії права були порушені, на практиці не завжди може використати право звернутися до суду або взагалі не бажає користуватися його захистом через обставини, детерміновані недосконалим правовим регулюванням роботи судової гілки влади.

Актуальність теми, дослідження та публікації. Питанням законодавчого регулювання права на доступ до правосуддя у вітчизняній науці приділено недостатньо уваги. Це зумовлено тим, що «доступ до правосуддя» донедавна визнавався або принципом процесуального законодавства, або фактичною можливістю звернутися до суду за захистом. Так, конституційно-правові засади доступу до правосуддя досліджували Ю. Битяк, А. Лужанський, О. Овчаренко та ін.; кримінально-процесуальні засади – І. Гловюк, Л. Головка О. Дроздов, В. Маляренко, О. Михайленко, Ю. Оліяничук, В. Півненко, П. Пилипчук, Б. Романюк та ін.; цивільно-процесуальні засади – Н. Сакара, Р. Ханік-Посполітак та ін.; адміністративно-процесуальні засади – Н. Гришина, І. Колеснікова, А. Руденко, М. Смокович, М. Підвальна та ін. Проте комплексних досліджень законодавчих засад права на доступ до правосуддя з використанням міждисциплінарного методу не проведено.

Мета статті – теоретико-правовий аналіз вітчизняного законодавства, що забезпечує право на доступ до право-

суддя для його узагальнення, систематизації та подальшого удосконалення і приведення до європейських стандартів забезпечення прав людини.

Виклад основного матеріалу. Основоположні засади організації правосуддя в Україні, а також право на судовий захист закріплені в Конституції України. У ч. 3 ст. 8 передбачене право на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України [1]. Право на доступ до правосуддя в Основному законі не передбачено, але воно є неодмінною складовою гарантованого в ст. 55 судового захисту прав людини. Конституційно-правові засади права на доступ до правосуддя загальні та нечіткі, але законодавство у цій сфері має розгалужений характер.

Правові засади права на доступ до правосуддя представлені низкою законів різних галузей права: конституційного, фінансового, інформаційного, адміністративно-процесуального, господарсько-процесуального кримінально-процесуального, цивільно-процесуального та інших. Універсального підходу до дослідження правових засад права на доступ до правосуддя немає, оскільки воно має міжгалузевий характер. Взагалі здійснення правосуддя, як і гарантування доступу до нього, є складним соціальним явищем, тому регламентує його система нормативно-правових актів, що взаємодіють між собою. Міжгалузевий характер правового регулювання права на доступ до правосуддя зумовлює необхідність застосування в процесі його дослідження синергетичного та міждисциплінарного підходів.

Система законів, що забезпечують право на доступ до правосуддя, діють одночасно в різних галузях права, але виконують одне загальне завдання – гарантування

ефективного функціонування судової гілки влади. Виконання цього завдання має багато напрямів, матеріально-фінансових та організаційно-правових. Так, у ст. 2 Закону України «Про Державний бюджет України» передбачені бюджетні розподіли видатків на здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами [2]. Вони складають матеріально-фінансову основу правосуддя, а належне державне фінансування здійснення правосуддя робить можливим доступ до нього фізичних та юридичних осіб.

Організаційно-правові засади функціонування судової гілки влади передбачені галузевим законодавством, але право на доступ до правосуддя відображене в ньому в загальному вигляді. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» зазначено, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи відповідно до Конституції та в порядку, встановленому законами України (ч. 3 ст. 7) [3]. Вважаємо, що в цій редакції ст. 7 Закону вперше в історії незалежної України було передбачено безпосередньо, хоча і не конкретно, саме доступ до правосуддя як право.

Сучасна практика застосування положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» доводить його недосконалість. Проведена в 2010 році судова реформа негативно вплинула на органи суддівського самоврядування та поставила їх у залежність від політичної влади. Тому Міністерство юстиції України спільно з громадськими організаціями запропонувало внести зміни до деяких законодавчих актів України. Зміни, передбачені Законом України «Про забезпечення права на справедливий суд» [4], були прийняті Верховною Радою України 12 січня 2015 року. У Законі визначено організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Хоча право на доступ до правосуддя згадується вже на рівні преамбули, у ст. 7 воно залишається неконкретизованим. Це не повною мірою забезпечує потреби практики, тому пропонуємо викласти положення п. 3 ст. 7 у наступній редакції: «Судова система забезпечує право на доступ до правосуддя для кожної особи відповідно до Конституції та в порядку, встановленому законами України». Саме поняття «доступність правосуддя» має вузький зміст, тому має бути замінено на наповнене змістом «право на доступ до правосуддя», що відповідає міжнародним стандартам забезпечення прав людини і використовується на протязі тривалого часу європейськими державами в регулюванні суспільних відносин у цій сфері.

З метою забезпечення відкритості діяльності судів, прогнозованості їх рішень та сприяння однаковому застосуванню законодавства Закон України «Про доступ до судових рішень» [5] визначає порядок доступу громадян до судових рішень. Це полегшує практику здійснення ними права на доступ до правосуддя, оскільки передбачуваність судових рішень дозволяє особі ще на досудовому етапі спрогнозувати можливий результат звернення до суду.

Складне право на доступ до правосуддя не є абсолютним та потребує наявності в осіб додаткових повноважень і юридичних можливостей.

Однією з умов ефективної реалізації права на доступ до правосуддя є наявність у особи юридичної та фактичної можливості отримати правову допомогу, яку професійно надає адвокатура на основі Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [6]. Для гарантування доступу до правосуддя особам, які не мають фінансової можливості скористатись послугами адвокатів, створена система безкоштовної правової допомоги. Законом України «Про безоплатну правову допомогу» визначено підстави та умови надання безоплатної первинної та вторинної правової до-

помоги малозабезпеченим громадянам України, іноземцям, особам без громадянства та особам, які потребують додаткового захисту держави. У ст. 13 Закону зазначено, що безоплатна вторинна правова допомога полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя [7]. Проте законодавство в цій сфері потребує суттєвого доопрацювання для полегшення доступу до правосуддя. Так, необхідно надати громадянам можливість вільно обирати і змінювати захисника, передбачити механізм оперативного визначення матеріального стану особи та засоби протидії корупції серед адвокатів, запровадити правові засади юридичної клінічної діяльності тощо.

Рівні можливості осіб використовувати право на доступ до правосуддя забезпечує антидискримінаційне законодавство. Вимоги, передбачені Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [8], поширюються на різні суспільні відносини, серед яких і відносини у сфері доступу до правосуддя. Для усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати свої права прийнятий Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» [9]. Але він містить лише загальні гарантії недискримінації прав жінок і чоловіків.

Варто зазначити, що вітчизняним законодавством не забезпечено рівності кожної особи у доступі до правосуддя. Цивільний процесуальний кодекс України надає лише часткову можливість дитині захищати свої інтереси в суді. Обмежене право на доступ до правосуддя мають діти віком від 14 до 18 років, а молодші взагалі такого права не мають. Відповідно до ч. 1 ст. 29 Цивільного процесуального кодексу України цивільну процесуальну дієздатність мають фізичні особи, які досягли повноліття, але як виняток у ч. 2 цієї ж статті зазначено, що неповнолітні особи віком від 14 до 18 років можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді [13]. У випадку кримінального провадження дитина може звернутись до слідчого чи прокурора з повідомленням про кримінальне правопорушення. Самостійна участь неповнолітнього в кримінальному процесі не допускається.

Для забезпечення прав дитини не створено механізмів доступу до правосуддя з урахуванням міжнародних стандартів, хоча потреба в них є загальновизнаною. Законодавство обмежує можливості захистити інтереси дитини в суді та одночасно її право на доступ до правосуддя, тому Україна має намір ратифікувати Резолюцію щодо доступу до правосуддя мігрантів, шукачів притулку та дітей, у тому числі дітей-злочинців. Відповідно до неї держави повинні гарантувати дітям право на доступ до правосуддя та на доступ до Європейського суду з прав людини, а також створити спеціалізовану систему правосуддя для дітей.

У ст. ст. 29, 39 Цивільного процесуального кодексу України особа, визнана недієздатною, позбавлена цивільної процесуальної дієздатності, тому подана нею особисто заява судом по суті не розглядається (п. 2 ч. 3 ст. 121) або залишається без розгляду (п. 1 ч. 1 ст. 207) [13]. В Україні немає системи захисту прав людини з інвалідністю, зумовленою психічним розладом або розумовою відсталістю, яка би базувалась на повазі до людини і не виключала її з процесу прийняття рішень щодо власного життя. Зокрема, мова йде про людину з інвалідністю психічного характеру, яку було позбавлено дієздатності в момент психічного розладу, та її право звернутись до суду з проханням переглянути рішення і в разі одужання або покращення відновити дієздатність. У такому випадку людина є повністю залежною від опікуна. У рішенні зі справи «Наталія Михайленко проти України» від 2013 року Європейський суд з прав людини визнав, що деякі положення Цивільного процесуального кодексу України порушують Європейську конвенцію з

прав людини [10]. В Україні особи, які не мають цивільної дієздатності, не мають доступу до правосуддя, що не відповідає загальновізній міжнародній практиці забезпечення прав людини.

До змісту права особи на доступ до правосуддя насамперед входить можливість реалізувати його в кримінальному, адміністративному, цивільному та господарському судочинстві.

Відповідно до ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень є одним з принципів кримінального провадження. У ч. 1 та 3 ст. 21 визначення поняття доступу до правосуддя відсутнє, але під ним розуміється право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом [11].

У Кодексі адміністративного судочинства України право на доступ до правосуддя розуміється як право на розгляд справи в адміністративному суді або право на судовий захист. Кожна особа має право звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або інтереси (ст. 6) [12].

Цивільний процесуальний кодекс України в ст. 3 забезпечує кожній особі право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів [13].

У ст. 1 Господарського процесуального кодексу України передбачене право суб'єктів підприємницької діяльності на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням [14].

У процесуальному законодавстві поняття права на доступ до правосуддя не вживається взагалі, натомість, його замінено словосполученнями «право на справедливий розгляд справи» або «право звернутися до суду», що не дозволяє ефективно врегулювати відповідні суспільні відносини. У міжнародній практиці здійснення правосуддя існує думка, що для судового захисту прав людини на законодавчому рівні мають бути передбачені не просто умови доступу до судів, а право на доступ до правосуддя як багатоаспектне законодавче поняття. Тому у вітчизняне процесуальне законодавство необхідно внести відповідні зміни для комплексного забезпечення потреб особи в правосудді.

Традиційними для України стали правові питання майнових перешкод доступу до правосуддя, які суттєво впливають на реалізацію цього права. Громадяни не використовують можливість захистити свої порушені права в суді через брак коштів на сплату судового збору та витрати, пов'язані з підготовкою до судового розгляду справи тощо. Тому в ст. 5 Закону України «Про судовий збір» [15] передбачено 16 категорій осіб, які мають пільги щодо сплати судового збору або звільняються від його сплати під час розгляду справи в усіх судових інстанціях.

Поряд з традиційними в сучасній політико-правовій ситуації виникають нові проблеми гарантування права на доступ до правосуддя, які оперативним чином вирішуються на законодавчому рівні.

По-перше, адміністративно-територіальний устрій судової системи України, передбачений Конституцією України, було порушено внаслідок гібридної війни на територіях Луганської та Донецької областей, яка призвела до окупації Росією українських територій. Для гарантування права на доступ до правосуддя на тимчасово окупованих територіях і в районі проведення антитерористичної операції в ч. 2 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та в Законі України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з про-

веденням антитерористичної операції» передбачено, що скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється, а територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, може бути змінена [16; 17]. Такі заходи є безпрецедентними, але необхідними, тому їх правове забезпечення має бути оперативним і науково обгрунтованим.

По-друге, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про засади державної мовної політики» мовна політика Україна сприяє реалізації мовних потреб громадян в судочинстві. У цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах судочинство здійснюється державною мовою, а за згодою сторін суди можуть здійснювати провадження регіональною мовою (ст. 14). Професійний суддя повинен володіти державною мовою та вміти здійснювати судові провадження регіональною мовою (мовами) [18]. Положення цього закону, безумовно, полегшують реалізацію права на доступ до правосуддя, але суперечать загальносуспільним інтересам у сфері самовизначення української нації. Існує думка, що з метою полегшення доступу до правосуддя особам, які не володіють державною мовою, достатньо на безплатній основі надати перекладача у разі необхідності або забезпечити право самостійно обрати перекладача на оплатній основі.

По-третє, перешкодою для реалізації права осіб на доступ до правосуддя є корупція. Визнано, що судову реформу варто почати з проведення переатестації та люстраційної перевірки суддів. Для цього 8 квітня 2014 року було прийнято Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [19], який передбачає правові засади очищення судової влади з метою забезпечення справедливого й ефективного правосуддя. Проте звільнення всіх суддів не відповідає демократичним міжнародним стандартам і принципу верховенства права, тому негативно вплине на подальше відправлення правосуддя. Крім того, неможливо є повна заміна особового складу суддівського корпусу в Україні. Вважаємо, що реформу варто почати з удосконалення галузевого чинного законодавства і на його основі проводити практичні заходи.

Законодавство, що надає фізичним і юридичним особам право звернутися до суду, лише частково забезпечує умови для задоволення їх потреб у правосудді. В умовах демократичної, правової держави такий рівень правового регулювання права на доступ до правосуддя є незадовільним, тому судова реформа, яка заснована насамперед на удосконаленні чинного законодавства в цій сфері, є пріоритетним завданням української держави.

Плани реформування законодавства і системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів відображені в деяких національних стратегіях: в Законі України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» від 14 жовтня 2014 року, Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» від 12 січня 2015 року, Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки від 20 травня 2015 року, Національній стратегії у сфері прав людини від 25 серпня 2015 року тощо.

Для запобігання корупції в судовій системі та органах кримінальної юстиції в Законі України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» визначені основні проблеми судової системи, мета і напрями її реформування та основні заходи.

Для усунення ризиків корупції у судочинстві пропонується:

1) ухвалити з урахуванням висновків Венеціанської комісії закони про внесення змін до Конституції та законів

України, спрямовані на реформування судоустрою та статусу суддів на основі європейських стандартів;

2) ухвалити з урахуванням висновків Венеціанської комісії зміни до Конституції та законів України, спрямовані на реформування прокуратури на основі європейських стандартів;

3) прийняти нормативно-правові акти щодо реформування органів внутрішніх справ [20].

Зазначені завдання вже частково регламентовані в спеціальних законах і реалізовані на практиці.

Стратегія сталого розвитку «Україна-2020», затверджена Указом Президента України від 12 січня 2015 року, визнає судову реформу однією з першочергових. Її метою є реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів для практичної реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справ незалежним і неупередженим судом. Проводитиметься вона у два етапи: 1) оновлення законодавства, що спрямоване на відновлення довіри до судової влади в Україні; 2) системні зміни в законодавстві [21].

Основоположні засади судової реформи детально визначені в Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 20 травня 2015 року [22]. Вона встановлює пріоритети реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів як на рівні конституційних змін, так і на рівні впровадження невідкладних заходів. Детальний перелік завдань, заходів, очікуваних результатів та показників реалізації впровадження реформи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів міститься у Плані дій щодо реалізації положень Стратегії, схваленому Радою з питань судової реформи.

Забезпечення права на справедливий суд є одним із завдань Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 року. Її стратегічною метою визнано забезпечення права на незалежний та справедливий суд у розумний строк, створення доступної та ефективної системи судочинства відповідно до європейських стандартів захисту прав людини [23].

Очікуваними результатами впровадження вищезазначених стратегій є високий рівень (70%) довіри громадян та експертного середовища до суду, гарантування кожному права на доступ до правосуддя. На сучасному етапі варто докласти зусиль, щоб передбачені в законодавстві напрями реформування не стали декларативними, а були впроваджені на практиці.

Висновки. Комплекс законів, які регулюють суспільні відносини у сфері правосуддя, не може в повній мірі забезпечити доступ до нього. Право на доступ до правосуддя передбачене в Конституції України опосередковано, але воно є складовою гарантованого в ст. 55 механізму захисту прав людини судом. Конституційно-правові засади права на доступ до правосуддя загальні, а законодавство в цій сфері має розгалужений характер. Закони, що забезпечують право на доступ до правосуддя, діють в різних галузях права.

У процесуальному законодавстві поняття «право на доступ до правосуддя» немає, що не дозволяє ефективно врегулювати відповідні суспільні відносини. Законодавство не забезпечує рівності кожній особі у доступі до правосуддя: це право не однаково для жінок і чоловіків; не передбачено права і не створено механізмів доступу дитини до правосуддя; не забезпечено право на доступ до правосуддя людей з інвалідністю, повнолітніх недієздатних осіб та осіб з обмеженою дієздатністю. Поняття «судовий захист», «право на розгляд справи в суді», «доступність правосуддя» мають вузький зміст, обмежують можливості правового захисту осіб, тому мають бути замінені на наповнене

змістом «право на доступ до правосуддя», що відповідає демократичній міжнародній практиці.

Судову реформу варто почати з удосконалення чинного галузевого законодавства і на його основі проводити практичні заходи.

Пропонуємо внести зміни до нормативно-правових актів, зокрема:

1) викласти положення п. 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» у такій редакції: «Судова система забезпечує право на доступ до правосуддя для кожної особи відповідно до Конституції та в порядку, встановленому законами України»;

2) внести зміни в окремі норми процесуального законодавства:

– у КПКУ викласти ч. 1 ст. 21 у такій редакції: «Кожному гарантується право на доступ до правосуддя, справедливий розгляд і вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону»;

– у КАСУ змінити назву статті ст. 6 на «Право на доступ до правосуддя» та викласти у такій редакції: «Кожна особа має право на доступ до правосуддя, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або інтереси»;

– у ЦПКУ змінити назву ст. 3 на «Право на доступ до правосуддя» та викласти у такій редакції: «Кожна особа має право на доступ до правосуддя в порядку, встановленому цим Кодексом, право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів»;

– у ГПКУ в ст. 1 змінити назву на «Право на доступ до правосуддя» та викласти у такій редакції: «Підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, мають право на доступ до правосуддя – звертатися до господарського суду згідно зі встановленою підвідомчістю господарських справ для захисту своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням».

Список використаної літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами, внесеними Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про Державний бюджет України на 2016 рік : Закон України від 25 грудня 2015 року // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 5. – Ст. 54.
3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–43. – Ст. 529.
4. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 січня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 18. – Ст. 132.
5. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 грудня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року // Офіційний вісник України. – 2012. – № 62.
7. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.
8. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 32. – Ст. 412.

9. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 561.
10. Рішення Європейського суду з прав людини «Наталія Михайленко проти України»: ілюзорність захисту прав недієздатних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://precedent.in.ua/ru/index.php?id=1432810746>.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–12. – Ст. 88.
12. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35–37. – Ст. 446.
13. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – Ст. 492.
14. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
15. Про судовий збір : Закон України від 8 липня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 14. – Ст. 87.
16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 28. – Ст. 250.
17. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12 серпня 2014 року // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 39. – Ст. 2009.
18. Про засади державної мовної політики : Закон України від 3 липня 2012 року // Офіційний вісник України. – 2012. – № 61.
19. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 року // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 23. – Ст. 870.
20. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки : Закон України від 14 жовтня 2014 року // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.
21. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020», ухвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 4. – Ст. 67.
22. Стратегія реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, ухвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 41. – Ст. 1267.
23. Національна стратегія у сфері прав людини, ухвалена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 69. – Ст. 2257.